

Japanilaiset puupiirroksat suomalaisissa näyttelyissä ja kokoelmissa

Suomen oloissa ensimmäinen japanilaista puupiirros- ja maalaustaidetta esittelevä julkinen näyttely avautui Wenzel Hagelstamin taidegalleriassa Helsingin keskustassa syyskuussa 1897. Näyttely oli jatkoa aiemmin samana vuonna muissa Pohjoismaissa kiertäneelle näyttelysarjalle, jonka taidekriitikko Julien Leclercq oli organisoanut yhteistyössä taidekauppias Siegfried Bingin kanssa. Leclercqin kiinnostus Skandinaaviaan oli syntynyt 1890-luvun puolivälissä, jolloin hän oli tutustunut Pariisissa skandinaaviin taiteilijapiireihin, joiden innostamana hän teki matkoja Pohjoismaihin.¹ Leclercq oli ilmeisesti tutustunut Pariisissa myös suomalaistaiteilijoihin, mutta Suomen vetovoimaisuuteen hänen silmissään vaikutti erityisesti viehättävä naistuttavuus, helsinkiläinen pianistilupaus Fanny Flodin, josta tuli myöhemmin hänen puolisonsa. Leclercqin japanilaisen taiteen laaja tuntemus ja hänen pohjoismaiset kontaktinsa olivat epäilemättä Bingin näkökulmasta kiinnostava yhdistelmä, joka mahdollisti pohjoiseurooppalaisille yleisöille suunnatun näyttelykiertueen järjestämisen.

Helsinki oli näyttelysarjan viimeinen kohdekaupunki Kristianian, Kööpenhaminan, Göteborgin ja Tukholman jälkeen. Japanilainen näyttely oli avoinna 13.9.–14.10.1897 pientä pääsymaksua vastaan.² Wenzel Hagelstamin taidegalleria oli luonteva näyttelypaikka, sillä Hagelstam oli Japanin taiteesta ja kulttuurista kiinnostuneen piirin johtavia hahmoja. Hagelstamin kirjakustantamo oli julkaissut Japania käsittelevää kirjallisuutta,³ ja hänen perustamassaan *Ateneum*-lehdessä käsiteltiin usein uuden eurooppalaisen taiteen ja taideteollisuuden japanilaisvaikutteita.⁴ Hagelstam oli siis keskeisessä roolissa suomalaisten Japanin-tuntemuksen kasvattajana sekä näyttely- että julkaisutoimintansa kautta.

Japanilaista näyttelyä varten painatettiin luettelo, josta ilmenee, että esillä Helsingissä oli noin 90 puupiirroksen kokoelma. Edustettuina olivat erityisesti hyvin tunnetut Utamaro, Hokusai ja Hiroshige, mutta myös varhaisempia *ukiyo-e*-taiteilijoita. Näyttelyssä oli myös 16 *kakemono*-rullamaalausta sekä joitain posliini-, fajanssi- ja pronssiesineitä. Näiden lisäksi nähtävillä kerrottiin olevan 500 populaaria puupiirrosta. Kaikki näyttelyesineet olivat myynnissä, populaareiksi luonnehditut puupiirroskopiot erittäin edulliseen hintaan.⁵ Pohjoismaita kiertänyt näyttelysarja nivoutuikin tiiviisti Siegfried Bingin Pariisissa vakiinnuttamaan kaupalliseen toimintamalliin, jossa puupiirrosten ja muiden esineiden esittely liittyi erottamattomasti niiden myyntiin.⁶

Saman vuoden keväällä Kristianiassa (nyk. Oslo) järjestetyn näyttelyn luetteloon vertaamalla voidaan huomata, että Suomeen tuotu näyttely koostui miltei samoista ja samojen periaatteiden mukaan järjestetyistä teoksista. Joitain yksittäisiä puupiirroksia – esimerkiksi Hiroshigen töitä – oli

ilmeisesti myyty matkan varrella, mutta toisaalta kokonaisuutta oli myös täydennetty jonkun verran. Kokonaisuudessaan Helsingin näyttely oli teosmäärältään hieman Kristianian näyttelyä pienempi.⁷

Helsingiläisissä lehdissä julkaistuissa ennakkomainoksissa tulevan näyttelyn mainittiin olevan epätavallinen ja harvinainen.⁸ Japanilainen taide ei kuitenkaan ollut kokonaan tuntematonta aikaansa seuraavalle helsinkiläisyleisölle, sillä japanilaisesineistöä oli ollut nähtävillä Taideteollisuusmuseossa jo vuodesta 1874 lähtien. Museon ensimmäisen luettelon (1881) tietojen mukaan museo oli saanut lahjoituksena myös puupiirroksia,⁹ mutta niiden esilläolosta ei ole tietoa. Myös Hagelstamin gallerian kokoelmiin oli hankittu alkuvuodesta 1897 pieni japanilaisesineiden kokoelma, joka oli asetettu osaksi gallerian pysyvää näyttelyä.¹⁰ Suomalaisissa huonekaluliikkeissä tiedetään myös olleen myynnissä japanilaisia tai japanilaisiksi väitettyjä huonekaluja, pieniä koriste-esineitä ja sisustustavaroita. Esimerkiksi Bomanin huonekaluliike Tampereella myi helmiäiskoristeltuja japanilaisia "fantasiapöytiä" sekä pikkukoristeita.¹¹

Wenzel Hagelstamin taidegalleriaan syyskuussa 1897 ripustettu näyttely ei siis ollut suomalaisten ensimmäinen kosketus japanilaiseen kuvataiteeseen ja esineistöön. Suomalaistaiteilijoista erityisesti Albert Edelfelt, Axel Gallén, Pekka Halonen ja Emil Wikström olivat tutustuneet japanilaisiin esineisiin ja puupiirroksiin opintomatkoillaan Pariisissa ja tuoneet joitain ostoksiaan myös Suomen koteihinsa.¹² Japanilaisia puupiirroksia ei kuitenkaan ollut esitelty aiemmin suomalaisyleisölle ainakaan tässä laajuudessa. Helsinkiläislehdistössä korostettiin, miten aika oli nyt kypsä esillä olevalle näyttelylle, sillä sen nähtiin korjaavan merkittävällä tavalla markkinoilla olevan halvan *japonaiserien* ja rihkaman muodostamaa vääristynyttä kuvaa Japanista. Lehdissä julkaistiin muutamia nimettömiä näyttelyarvioita, joissa japanilaisnäyttelyä arvioitiin erittäin asiantuntevasti, ja joissa puupiirrosten tyylihistoriaa ja ilmaisua pyrittiin selittämään lukijoille.¹³

Näyttelyä koskeva uutisointi päättyi pian sen avautumisen jälkeen eikä sen saavuttamasta yleisöstä, sen reaktioista tai teosten myynnistä ole säilynyt tietoa. Näyttelyn pääsymaksu ja halvimpien puupiirrosten hinnat olivat kuitenkin niin matalia, että monilla kävijöillä oli ainakin periaatteellinen mahdollisuus hankkia puupiirroskopia kotiinsa. Wenzel Hagelstamin myöhempien muistelmien mukaan näyttely löysi heti ostajia.¹⁴ Julkisiin kokoelmiin teoksia ei kuitenkaan vielä tässä vaiheessa hankittu. Julien Leclercq viipyi Helsingissä näyttelyn ajan ja piti yliopistolla runsaasti kuulijoita koonneen esitelmän runoilija Alfred de Musset'sta.¹⁵ Leclercqin tiedetään Suomessa ollessaan tutustuneen useisiin taiteilijoihin.¹⁶ Pian näyttelyn päätyttyä lehdistössä julkaistiin myös tieto Leclercqin ja Fanny Flodinin kihlautumisesta.¹⁷

Kiertävä japanilaisnäyttely oli Suomen oloissa ainutlaatuinen, mutta sen vaikutus yleisöön ja taidepiireihin on vaikeasti arvioitavissa. Muutamaa vuotta näyttelyn jälkeen julkaistun lehtikommentin mukaan näyttelykiertueella oli huomattava vaikutus pohjoismaisiin taiteilijoihin.¹⁸

Joka tapauksessa näyttely herätti Helsingissä uteliaisuutta ja se muistettiin vielä pitkään Leclercqin jo matkustettua esinekokoelmineen takaisin Pariisiin. Melko tarkkaan vuosi japanilaisnäyttelyn jälkeen helsinkiläislehdistössä virisi nimittäin kiinnostava väittely näytteillä olleiden esineiden aitoudesta. Suomalainen kuvataiteilija ja itsekin Japani-aiheisia teoksia maalannut Sigurd Wetterhoff-Asp¹⁹ väitti julkisesti japanilaisnäyttelyn olleen humpuukia. Hänen mukaansa osa teoksista ei ollut alkuperäisiä, vaan berliiniläis- tai pariisilaisyhtiöiden valmistamia.²⁰ Galleristi Wenzel Hagelstam vastasi syytökseen puolustaen kiivaasti Julien Leclercqiä japanilaisen taiteen asiantuntijana ja Bingin sihteerinä ja vaati Wetterhoff-Aspia todistamaan häpeälliset väitteensä todeksi.²¹ Julkinen keskustelu tyrehtyi tähän. Kiivaan sanavaihdon taustalla vaikutti ilmeisesti Julien Leclercqin kuukautta aiemmin helsinkiläiseen *Nya Pressen* -lehteen kirjoittama näyttelyarvio, jossa hän luonnehti Wetterhoff-Aspin taitoja ja omaperäisyyttä taiteilijana erittäin kriittisesti.²²

Leclercq oli alkuvuonna 1898 Kristianiassa ja Tukholmassa uuden, modernia ranskalaista taidetta esittelevän näyttelykiertueensa kanssa, jonka hän organisoி yhteistyössä kahden galleristin, Siegfried Bingin ja Ambroise Vollardin kanssa. Kiertue ei ulottunut tällä kertaa Suomeen asti, mutta Leclercqin tiedetään tehneen keväällä 1898 muutamia pikavisiittejä Helsinkiin tulevien kesähäidensä valmistelua varten. Wenzel Hagelstam muisteli myöhemmin, että Leclercqillä oli näillä matkoillaan mukanaan muutamia Vincent van Goghin maalauksia. Hagelstam selitti, ettei van Goghin taide "luonnollisestikaan" vielä kiinnostanut suomalaisyleisöä eikä Leclercq halunnut ymmärtämättömän kritiikin häpäisevän mestaria. Yksi teoksista hankittiin Suomen taiteilijayhdistyksen välityksellä Ateneumiin.²³

Fanny Flodin ja Julien Leclercqin avioituminen kesällä 1898 uutisoitiin lukuisissa suomalaislehdissä. Samoihin aikoihin myös pilalehti *Fyren* julkaisi kuvan Pariisin ja Helsingin välillä matkaavasta kähäräpäisestä taidekriitikosta.²⁴ Leclercqin yhteys Suomeen säilyi tiiviinä hänen nuorella iällä vuonna 1901 kohtaamaansa kuolemaan asti. Leclercq vietti kesät vaimonsa perheen huvilalla Helsingin saaristossa ja seurasi siten suomalaista taide- ja kulttuurikenttää läheltä.²⁵

Japanilaisia puupiirroksia ja modernia ranskalaista taidetta

Seuraava tilaisuus japanilaisten puupiirrosten näkemiseen Suomessa tarjoutui vasta noin kahtakymmentä vuotta Hagelstamin näyttelyä myöhemmin eli maaliskuussa 1909 vastaperustetussa taideliike Libertyssä. Helsingin Liberty oli arkkitehti Gustaf Strengellin hanke ja toimi samannimisen englantilaisen sisustustavaratalon edustajana ja maahantuoja Suomessa. Liberty & Co. oli Britannian tunnetuin kiinalaisten ja muiden aasialaistuotteiden välittäjä ja siitä kehittyi monien *arts and crafts* -taiteilijoiden suosima ostos- ja kohtaamispaikka.²⁶ Myös Helsingin Liberty pyrki tekemään suomalaiskuluttajia tietoisiksi eurooppalaisen taideteollisuuden virtauksista toimien sekä sisustusliikkeenä että tiheästi vaihtuvien näyttelyiden paikkana.

Libertyn tiloissa avautui 28.3.1909 noin viikon verran esillä ollut näyttelykokonaisuus, joka koostui japanilaisista puupiirroksista ja ranskalaistaiteilija Henri de Toulouse-Lautrecin litografioista. Näyttely oli avoinna pientä pääsymaksua vastaan.²⁷ Näyttelyilmoituksista ja aikalaismomentaareista ei ilmene, olivatko teokset myynnissä vai ainoastaan katsottavissa. Esillä Liberty pienessä salissa oli muutamia kymmeniä puupiirroksia kolmelta vuosisadalta. Taiteilijoista nimeltä mainittuja olivat Moronobu, Korin, Shunsho, Harunobu, Utamaro, Hiroshige ja Hokusai. Toulouse-Lautrecilta puolestaan oli näytteillä ilmeisesti suppeahko valikoima litografioita, esimerkiksi *L'anglais au Moulin Rouge* vuodelta 1892.²⁸

Japanilaisten puupiirrosten ja niistä inspiroituneen eurooppalaisen modernin taiteen rinnastamisen idea oli suomalaisessa näyttelykentässä erittäin poikkeuksellinen. Ajatus oli lainattu ilmeisesti Pariisista, missä ainakin Bingin liikkeessä tiedetään olleen samanlaisella konseptilla toteutettuja näyttelyitä.²⁹ Näyttelyn päätyemisestä Suomeen ei kuitenkaan ole tarkkoja tietoja. Gustaf Strengellillä oli kontakteja sekä englantilaisiin että ranskalaisiin taide- ja taideteollisuuspiireihin.

Näyttelyä koskeva lehtikirjoittelu osoitti, ettei perinteistä japanilaista puupiirrostaideetta ja modernia kaupallista pariisilaistaideetta yhdistävän näyttelyn keskeinen idea aina avautunut tai siitä ei ainakaan kerrottu lukijoille. Näyttelyn kaksi taiteellista osaa eivät tuntuneet eräiden aikalaiskuvausten mukaan liittyvän toisiinsa mitenkään, vaan japanilaista muotokieltä kuvailtiin täysin irrallaan uudesta ranskalaistaiteesta. Yleisesti ottaen näyttelyn japanilainen osa tuntui kiinnostavan enemmän huomiota ja arvostusta, vaikkakin esimerkiksi *Uuden Suomettaren* kirjoittaja pohdiskeli japanilaisen puupiirrostaiteen maneerisuutta ja taiteilijoiden yksilöllisen ilmaisun puutetta.³⁰ Sattuman oikkuna voi pitää sitä, että Helsingissä oli samanaikaisesti esillä Sigurd Wetterhoff-Aspin näyttely, jossa oli nähtävillä muun muassa japanilaisten henkilöiden muotokuvia. Lehdistössä hämmästeltiin, miten kaupunkia oli kohdannut "tilapäinen japanilainen taidekausi".³¹

Antellin valtuuskunnan japanilaiset ostokset

Vaikka japanilaisia puupiirroksia oli muutamaan otteeseen nähtävillä helsinkiläisissä taideliikkeissä, niiden hankinnasta julkisiin kokoelmiin vastasi lähinnä Antellin valtuuskunta. Se oli vuonna 1894 perustettu Suomen valtiopäivien alainen toimikunta, joka toimeenpani H. F. Antellin testamenttivaroin mittavia taide- ja esinehankintoja kansallisiin museokokoelmiin.

Antellin valtuuskunta hankki runsaasti aasialaisesineistöä vuosisadan vaihteen molemmin puolin. Japanilaisia puupiirroskokoelmia hankittiin kahteen otteeseen, vuosina 1908 ja 1910. Ostot tehtiin Adolf Weigelin maineikkaasta antikvariaatista Leipzigin. Ensimmäisen kaupan välittäjänä toimi Helsingin Keisarillisen Aleksanterin yliopiston ranskan kielen lehtori Jean Poirot, joka oli aiemmin hankkinut Weigeliltä puupiirroksia omaan kotiinsa.³²

Vuonna 1908 lunastettu kokoelma sisälsi lähes 700 puupiirrosta. Niistä valtaosa, runsas 600, oli Utagawa-koulukunnan taiteilijoiden, erityisesti Kunisadan, teatteriesityksiä kuvaavia yksi- ja moniosaisia teoksia. Loppukokoelma koostui Hokusain, Utamaron, Hiroshigen ja lukuisten muiden taiteilijoiden yksittäisistä töistä. Samassa yhteydessä ostettiin myös kuvitettu japanilainen käsikirjoitus sekä kangasnäytteitä.³³ Jälkimmäinen hankinta tehtiin kahta vuotta myöhemmin syksyllä 1910. Tällöin ostettiin rullalle kääritty 50 puupiirroksen kuvasarja, joka kuvitti 47 ronin traagista soturilegendaa.³⁴

Hankinnat sijoitettiin alkuvaiheessa Taideteollisuusyhdistyksen museoon, missä museon uudeksi intendentiksi valittu Gustav Strengell järjesti huhti-toukokuussa japanilaisen ja kiinalaisen taiteen näyttelyn. Näyttely ei kuitenkaan perustunut museon omiin kokoelmiin, vaan berliiniläisestä R. Wagnerin antiikkiliikkeestä tuotuun aasialaiskokoelmaan.³⁵ Kokoelma ja sitä myöden koko näyttely oli esinepainotteinen, mutta näytteillä saattoi olla myös joitain museon omia puupiirroksia. Esimerkiksi helsinkiläinen *Dagens Tidning* -lehti julkaisi näyttelyä koskevan tiedotteen yhteydessä kuvan Utamaron puupiirroksista.³⁶ Myös näyttelyä varten tehty hieno juliste viittaisi itsessään japanilaiseen puupiirrostaiteeseen. Tuntemattomaksi jääneen tekijän esikuvana oli erityisesti Hokusain Punainen Fuji noin vuodelta 1830.

Antellin valtuuskunnan rahoilla hankitut kokoelmat siirrettiin 1950-luvulla Taideteollisuusmuseosta Ateneumin taidemuseoon. Mittava puupiirroskokoelma jäi vuosikymmenten ajaksi varastoon ja tuli yleisön tietoisuuteen vasta 1980-luvulta järjestettyjen näyttelyiden myötä.³⁷

-
- ¹ Supinen, Marja: Julien Leclercq – Vincent van Gogh in varhainen puolustaja. *Taidehistoriallisia tutkimuksia* 11. Taidehistorian seura, Helsinki 1988, 72–73.
- ² Den japanska utställningen, *Nya Pressen* 12.10.1897.
- ³ Ks. Wenzel Hagelstam kustantajana 1891–1903. Historiikki ja näyttelyluettelo. Toim. Siw Wassberg. Sällskapet bokvännerna i Finland, [Helsinki] 2003, 69–70, 82–83.
- ⁴ Esim. A. W. Finch: Modernt krukmakeri, *Ateneum* 2, 1898; Rafael Lindqvist: Japans själ. Referat och reflexioner, *Ateneum* 8–9, 1902. Lehden vaiheista Jarolf Tore: Wenzel Hagelstam 1863–1932. Wenzel Hagelstam kustantajana 1891–1903. *Historiikki ja näyttelyluettelo*. Toim. Siw Wassberg. Sällskapet bokvännerna i Finland, [Helsinki] 2003, 53–60.
- ⁵ *Japansk Utställning (Exposition Japonaise). Katalog öfver gravyrer och målningar af berömda japanska mästare*. 1897.
- ⁶ Ks. Gabriel P. Weisbergin artikkeli tässä julkaisussa. Ks. myös Weisberg, Gabriel P.: La création du japonisme. *L'art nouveau. Le maison Bing*. Eds. Gabriel P. Weisberg, Edwin Becker, Évelyne Possémé. Musée royaux des Beaux-Arts de Belgique, Bruxelles 2006.
- ⁷ Olen kiitollinen Widar Halénille Kristianian näyttelyn luettelo koskevista tiedoista.
- ⁸ Esim. Ovanling konstutställning, *Hufvudstadsbladet* 3.9.1897.
- ⁹ *Katalog öfver de konstindustriella samlingarna*. Simelii, Helsingfors 1881, 14.
- ¹⁰ Hagelstams konsthandels permanenta utställning, *Nya Pressen* 20.3.1897.
- ¹¹ Från affärsvärlden, *Tammerfors Nyheter* 5.10.1897; C. Göhlen huonekaluliikkeen mainos, *Aftonposten* 2.7.1896. Ks. myös Japansk konst, *Hufvudstadsbladet* 15.9.1897. Supinen, Marja: *A. B. Iris. Suuri yritys*. Taide, [Helsinki] 1993, 34, 48.
- ¹² Koivunen, Leila: *Ekstotoidut esineet ja avartuva maailma. Euroopan ulkopuoliset kulttuurit näytteillä Suomessa 1870–1910-luvulla*. SKS, Helsinki 2015. Wikströmin osalta ks. Mallinen, Sara: Kunisadan teoksen konservointiraportti, Metropolia 2013.
- ¹³ Benvolio: Japansk konst, *Nya Pressen* 15.9.1897; Japansk konst, *Hufvudstadsbladet* 15.9.1897.
- ¹⁴ Hagelstam, Wenzel: *L'Européen. De små nationernas tidning*. Övertryck ur Åbo Underrättelssers jubileumsårgång. 1923, 3.
- ¹⁵ Föredrag, *Nya Pressen* 2.10.1897. Hän piti saman esityksen myöhemmin myös Tukholmassa. M. Julien Leclecq, *Nya Pressen* 7.11.1897.
- ¹⁶ Yksi suomalaistuttavuus, Albert Edelfelt, maalasi Leclercqistä muotokuvan lokakuussa 1897. Hagelstam 1923, 4. Ks. myös Supinen 1988, 73.
- ¹⁷ Kihloihin, *Uusi Suometar* 20.10.1897.
- ¹⁸ Julien Leclercq, *Uusi Suometar* 2.11.1901.
- ¹⁹ Tunnettiin myöhemmin nimellä Wettehovi-Aspa.
- ²⁰ Väite esitettiin Suomen Taiteilijaseuran tapaamisessa. I S:t Lukas gille, *Aftonposten* 11.5.1898.
- ²¹ Wenzel Hagelstam: Humbug! *Aftonposten* 12.5.1898.
- ²² K–r: Den fria konstutställningen, *Nya Pressen* 13.4.1898, ks. myös 15.4.1898. Wetterhoff-Aspin ja Hagelstamin suhteesta Jarolf 2003, 23–24. Suomalaisissa tutkimuksissa on aiemmin esitetty, että Leclercq toi toisen japanilaisnäyttelyn Hagelstamin galleriaan keväällä 1898. Ks. Halén, Harry & Tukkinen, Tauno: *Elämän ja kuoleman kello. Sigurd Wettehovi-Aspan elämä ja teot*. Otava, [Helsinki] 1984, 96; Supinen, Marja: Japanilaiset puupiirrookset vuosisadan vaihteen Suomessa. *Japanismi Suomen vuosisadan vaihteen taiteessa*. Turun taidemuseo, [Turku] 1994, 88, viite 5. Väite ei pidä paikkaansa, vaan perustuu Wetterhoff-Aspin ja Hagelstamin välisessä väittelyssä mainittuun, ensimmäistä näyttelyä koskeneeseen virheelliseen ajoitukseen. I S:t Lukas gille, *Aftonposten* 11.5.1898.
- ²³ Hagelstam 1923, 3–4. Ks. myös Supinen 1988, 74–75.
- ²⁴ Stort folk och smått folk, *Fyren* 18.8.1898. Hagestam nimitti Leclercqiä tämän kiharaisten hiusten vuoksi valkoiseksi hottentotiksi. Hagelstam 1923, 4.
- ²⁵ W[enzel] H[agelstam]: Skriftsällaren Julien Leclercq, *Hufvudstadsbladet* 1.11.1901.
- ²⁶ Olsen Theiding, Kara: Anxieties of Influence: British Responses to Art Nouveau, 1900–04. *Journal of Design History* Vol. 19, No. 3, 2006, 225–227.
- ²⁷ Konstnärliga Agenturens fjärde utställning, *Nya Pressen* 27.3.1909.
- ²⁸ S. F.: Konstnärliga agenturen, *Nya Pressen* 30.3.1909.
- ²⁹ Weisberg 2006, 82–83.

---

³⁰ K. L.: Japanilaisen näyttelyn, *Uusi Suometar* 4.4.1909.

³¹ K. L.: Japanilaisen näyttelyn, *Uusi Suometar* 4.4.1909.

³² Poirot'n kirjeet Antellin valtuuskunnalle 10.9.1908 ja 22.10.1908, kokousasiakirjat 11. ja 16.11.1908 § 20, Antell 4, Eduskunnan arkisto. Ks. myös Supinen 1994, 87.

³³ Antellin valtuuskunnan ostokirja 472, 16.11.1908, Antell 18, Eduskunnan arkisto.

³⁴ Antellin valtuuskunnan ostokirja 567, 25.11.1910, Antell 18, Eduskunnan arkisto

³⁵ Strengellin kirje Antellin valtuuskunnalle 21.4.1913, kokousasiakirjat 24. ja 29.4.1913 § 1, Antell 7, Eduskunnan arkisto

³⁶ Utställning af japansk och kinesisk konst, *Dagens Tidning* 25.4.1913.

³⁷ Malme, Heikki: *Kirsikkapuun tuoksu. Japanin Edo-kauden puupiirrostaide*. Valtion taidemuseo, Ateneumin taidemuseo, [Helsinki] 2000, 35.